

С.С. Шакеев^{1*}, К.А. Невматулина², Г.И. Купалова³, Т. Болатжанулы

¹Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан

²Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, Қазақстан

³Тарас Шевченко атындағы Киев ұлттық университеті, Украина

¹sayan.79@mail.ru, ²carisha_07@mail.ru, ³prof.galina@gmail.com

¹<https://orcid.org/0000-0001-6119-1777>, ²<https://orcid.org/0000-0003-0839-9071>,

³<https://orcid.org/0000-0003-4486-8349>

¹Scopus Autor ID: 57201668137, ²Scopus Autor ID: 55857418100, ³Scopus Autor ID: 55367865700

Агроөнеркәсіптік сектордағы кооперативтердің жағдайы мен дамуын талдау

Аңдатпа

Мақсаты: Авторлар жүргізген зерттеу басқарудың кооперативті формаларын дамыту мәселесі әлеуметтік-экономикалық маңыздылығына ғана емес, сонымен бірге оның жеткіліксіз зерттелуіне байланысты өзекті екенін растаған. Мақаланың мақсаты — экономиканың аграрлық секторындағы кәсіпкерлік қызмет нысандарының бірі ретінде Қазақстанның агроөнеркәсіптік өндірісіндегі өндірістік кооперативтердің ағымдағы жағдайымен даму бағыттарын талдау.

Әдісі: Мақала авторлары бірқатар әдістерді қолданды: жүйелік талдау, шегеру және индукция, талдау және синтез, сонымен қатар графикалық әдіс. Осы әдістерді қолдану кооперативтердің ерекшеліктері мен даму қарқындарын аграрлық саладағы кәсіпкерліктің нысаны ретінде объективті қабылдауға мүмкіндік береді.

Қорытынды: Авторлар мақаланың мақсатына жету үшін экономиканың агроөнеркәсіптік секторындағы шаруашылық жүргізудің кооперативтік нысандарының ерекшелігін зерттеп, оларды дамытудың негізгі бағыттарын анықтады.

Тұжырымдама: Зерттеу нәтижесінде авторлар ауылшаруашылық кооперативтік қозғалысының қазіргі жағдайына талдау жасап, негізгі жетекші аймақтарды анықтаған, басқарудың кооперативті нысандарының жұмыс істеу мәселелерін зерттеген, сонымен қатар қазіргі мәселелерді шешуге ықпал ететін дамудың негізгі бағыттарды көрсеткен.

Кілт сөздер: кооператив, ауылшаруашылығы, азық-түлік қауіпсіздігі, ауылшаруашылық өнімі, кооперативтік серіктестік, мал шаруашылығы.

Кіріспе

Әлемдік тәжірибе шаруашылық жүргізудің табиғи және жеткілікті тиімді нысаны өндірістік кооперативтер болып табылатынын көрсетеді. Сонымен бірге, бүгінгі таңда ынтымақтастық өзінің негізін қалаушы қағидаларын жоғалтты және жойылу қаупінде тұр. Ауылшаруашылық кооперативтік жүйесінде тоқырау байқалады. Ең алдымен, олар дамудың ішкі резервтерін әлсіз пайдалануда көрінеді. Осыған байланысты тұтыну кооперативтері шынымен әлеуметтік және экономикалық тартымды ұйымдар болса, олар экономиканың бір тұтас кооперативті секторын құрап немесе кооперативті қозғалысты басқара алмайды.

Біздің елімізде кооперативті қозғалысты дамыту үшін оның ғасырдан астам тарихы бар екендігі көрсетілген объективті алғышарттар бар, сонымен қатар көптеген отандастар еңбек пен өндірістің ұжымдық формаларына оң көзқараспен қарайды. Ауылшаруашылық кооперациясына бір жақты көзқарас, тиісті заңнамалық базаның болмауы және ағарту, білім беру және тәрбие берудің ойластырылған жүйесі, кооперативті құндылықтарды насихаттау бұл үдерісті тежейді (Kurakin, A., Visser, O., 2017).

Қазақстанның аграрлық экономикасының жалпы дағдарыстық жағдайы, оның ішінде кооперативтердің өздерінің материалдық-өндірістік базасының әлсіздігі, ауылшаруашылығы кооперативтері қызметінің құқықтық базасы да тиісті дәрежеде қалыптаспаған ауылшаруашылығы өндірістік кооперациясының дамуына теріс әсер етуде.

*Хат-хабарларға арналған автор: E-mail: sayan.79@mail.ru.

Қазақстанда ауылшаруашылық кооперациясы ауылдық тұтыну кооперативтерімен, өндірістік кооперативтермен, су пайдаланушылардың ауылдық тұтыну кооперативтерімен және т.б., ұсынылған. Қазіргі уақытта ауылшаруашылық кооперациясы шикізаттан дайын өнімге дейінгі тізбек бойынша қызығушылық білдіретін барлық қатысушыларды бір тұтас жүйеге біріктіру орталығы ретінде қажет. Бірақ ол шаруашылықтанудың оқшауландырылған түрі ретіндегі қызметті басқарудың қағидасы толық танылғанда ғана болады (Молдашев А.Б., Никитина Г.А., Гусева Г.Л., 2017).

Әдебиетке шолу

Ауылшаруашылығы кооперациясын ұйымдастыру және дамыту мәселелері зерттеуші ғалымдардың еңбектерінде кеңінен көрініс тапты. Көптеген зерттеушілер ауылшаруашылық кооперациясын экономикалық және әлеуметтік мәселелерді шешудің тиімді құралы ретінде қарастырады және оны мемлекеттік қолдаудың қажеттілігін негіздейді. Тарихи тұрғыдан алғанда, кооперативтер тәуелсіз фермерлер жергілікті және трансұлттық бөлшек саудагерлердің нарықтық күшіне қарсы тұра алатын негізгі институционалдық және ұйымдастырушылық құрал болды (Tortia, Valentinov, Piouroulas, 2013). М. Кук кооперативтердің нарықтық сәтсіздіктердің әртүрлі нысандарын түзету қабілетін атап өтті. Бұл рөлде кооперативтер нарықтың тиімділігін арттыратын бәсекелестік өлшегіші ретінде әрекет етеді (Cook, 1993). Чен мен Скоттың зерттеулері ауылшаруашылық кооперативтерінің ауылдық жерлердің экономикалық және әлеуметтік дамуындағы рөлін растайды (Chen, Scott, 2014). Халықтың кедей топтарымен шағын фермерлердің иелігіндегі және бақылауындағы кооперативтер олардың материалдық әл-ауқатының өсуін қамтамасыз ете алады (Hooks T., McCarthy O., Power C., Macken-Walsh A.A., 2017).

Бүгінгі қазақстандық шынайылық мынадай, бірқатар объективті себептерге байланысты шағын және орта ауылшаруашылығы тауарын өндірушілер ірі өнім берушілерге елеулі бәсекелестік жасай алмайды. Ұй саласындағы ауылшаруашылығы өндірісінің шағын көлемі кеңейтілген селекциялық-асыл тұқымдық қызметті қамтамасыз етуге, аграрлық секторда инновациялық технологияларды қолдануға және қажетті ауыспалы егісті сақтауға мүмкіндік бермейді (Акимбекова, 2017). У.К. Керимованың (Керимова, 2017) пікірінше, шағын ауылшаруашылық тауар өндірушілері азық-түлік өндірісінің бәсекеге қабілеттілігімен қауіпсіздігіне қолжеткізу мәселелерін қаржылық және материалдық тұрғыдан шеше алмайды. Сонымен қатар, білікті агротехникалық кадрлар мен қамтамасыз ету мәселелері бар, бұл өнім сапасына теріс әсер етеді.

Жоғарыда көрсетілген мәселелердің пысықталуының жоғары деңгейіне қарамастан, агроөнеркәсіптік сектордағы кооперативтерді дамыту мәселесі өзекті мәселе болып табылады, өйткені қазіргі кезеңде даму осы үдерісті, оны іске асыру үшін неғұрлым тиімді ұсыныстарды мұқият талдауды талап етеді.

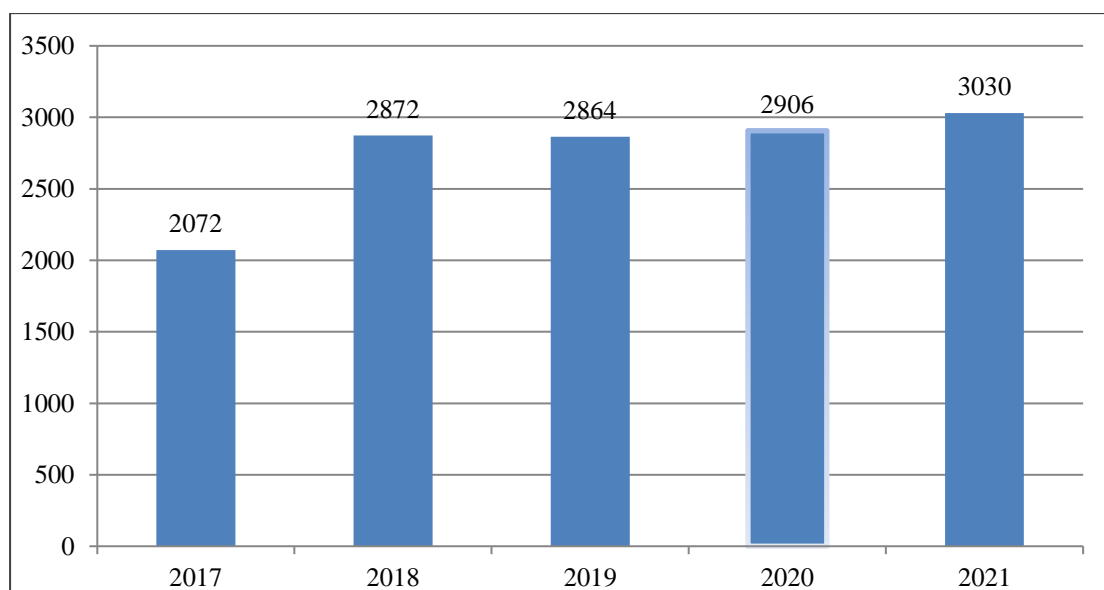
Материалдар және әдістер

Зерттеу жүйелік талдау, шегеру және индукция, талдау және синтез әдістерін, сондай-ақ графикалық әдісті қолдануға негізделген. Осы әдістерді қолдану кооперативтердің ерекшеліктерімен даму қарқындарын аграрлық саладағы кәсіпкерліктің нысаны ретінде объективті қабылдауға мүмкіндік береді.

Зерттеудің теориялық негіздерін шетелдік және ресейлік ғалымдардың агроөнеркәсіптік сектордағы кооперативтерді дамыту, басқарудың кооперативті нысандарының жұмыс істеу мәселелерін зерттеу, ұйымдастыру және бар мәселелерді шешу мәселелері бойынша еңбектері құрайды.

Нәтижелер және талқылау

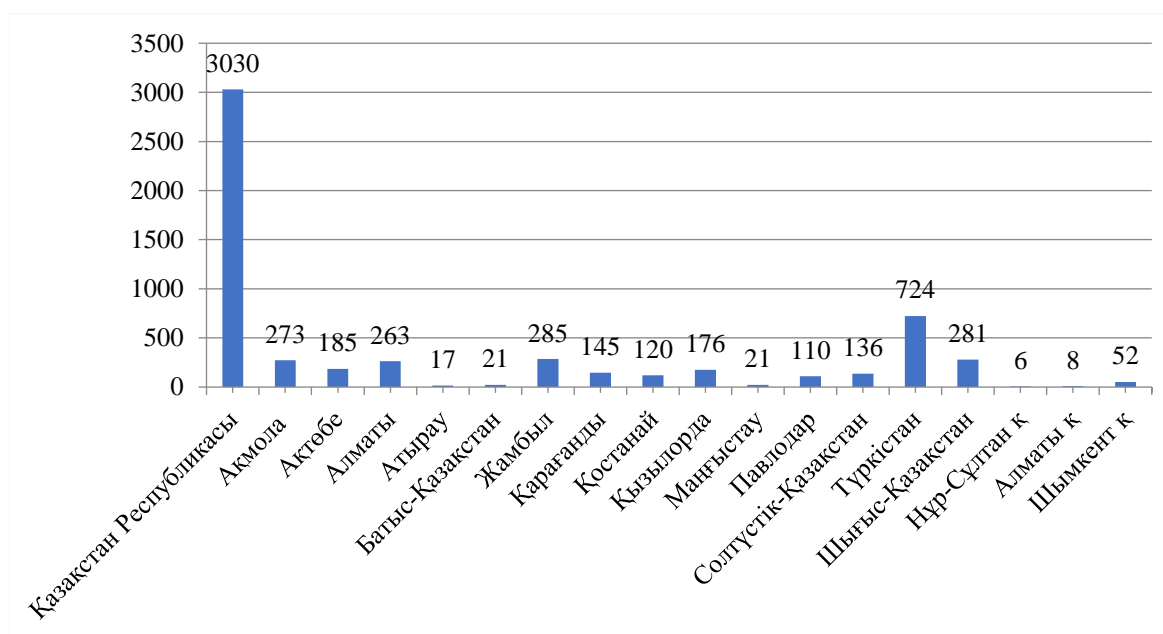
Соңғы 30 жылда өндірістік кооперативтердің саны шамамен 2 есеге қысқарды. 1999 жылдан бастап ауылдық тұтыну кооперативтері пайда бола бастады және қазіргі уақытта олардың саны 1,5 еседен астам өсті. 2000 жылдардың басынан бастап су пайдаланушылардың ауылдық тұтыну кооперативтері пайда болды және 2020 жылы олардың саны 346-ға жетті. Су пайдаланушылардың ауылдық тұтыну кооперативтерінің, сонымен қатар шаруа және фермерлік қожалықтардың көп бөлігі Қазақстанның оңтүстік өңірлерінде (Алматы және Түркістан облыстарында) жұмыс істейді.

Сурет 1. Қазақстан Республикасында қолданыстағы ауылшаруашылық кооперативтерінің саны

Ескертпе: авторлармен (Ұлттық статистика бюросы, 2021) негізінде құрылған

Бірінші суретте көрсетілгендей, 2021 жылдың II тоқсанының қорытындысы бойынша республикамызда 3030 ауылшаруашылық кооперативі қызмет жасаған, ол көрсеткіш өткен жылдың осы кезеңімен салыстырғанда 124 кооперативке көп (сурет 1).

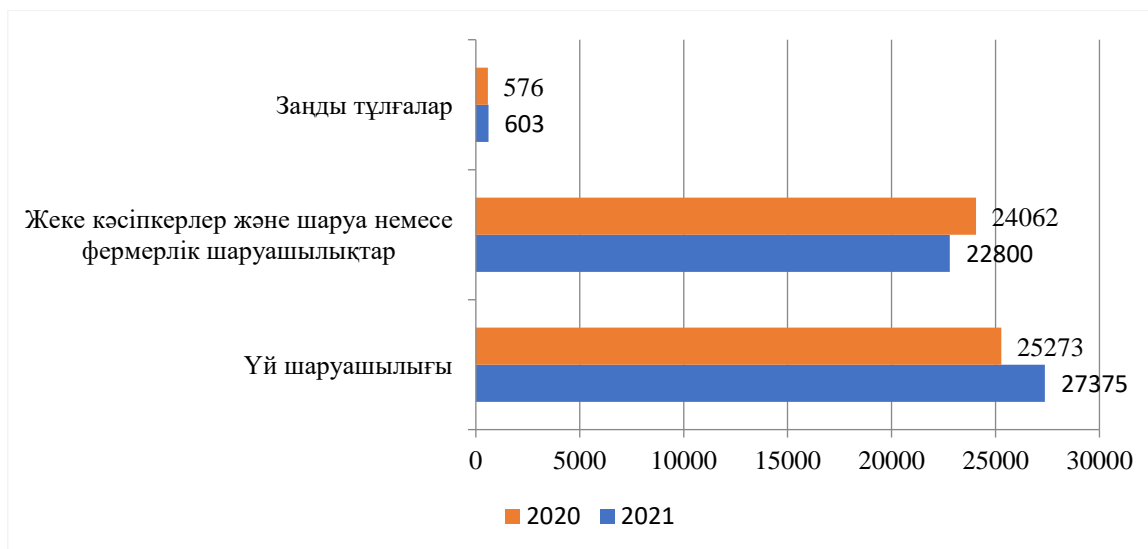
Сурет 2. Өңірлер аясында ауылдық тұтыну кооперативтерінің саны

Ескертпе: авторлармен (Ұлттық статистика бюросы, 2021) негізінде құрылған

Олардың төрттен бір бөлігі Түркістан облысына (724 ауылшаруашылығы кооперативі), одан кейін Жамбыл (285) және Шығыс Қазақстан (281) облыстарына тиесілі. Ауылшаруашылығы кооперативтерінің ең аз саны — Астана (6) және Алматы (8) мегаполистерінде байқалды. Ал құрғақшылықтан қатты зардап шеккен өңірде, яғни Маңғыстау облысында 21 ауылшаруашылығы кооперативі бар (сурет 2).

Ауылшаруашылығы кооперативтерінің құрамында 603 заңды тұлға бар, оның ішінде 498 шаруашылық серіктестігі, 1 — акционерлік қоғам, 104 — басқа ұйымдық-құқықтық нысандары бар заңды тұлғалар. Бұдан басқа, ауылшаруашылығы кооперативтерінің құрамына 22,8 мың жеке кәсіпкерлер

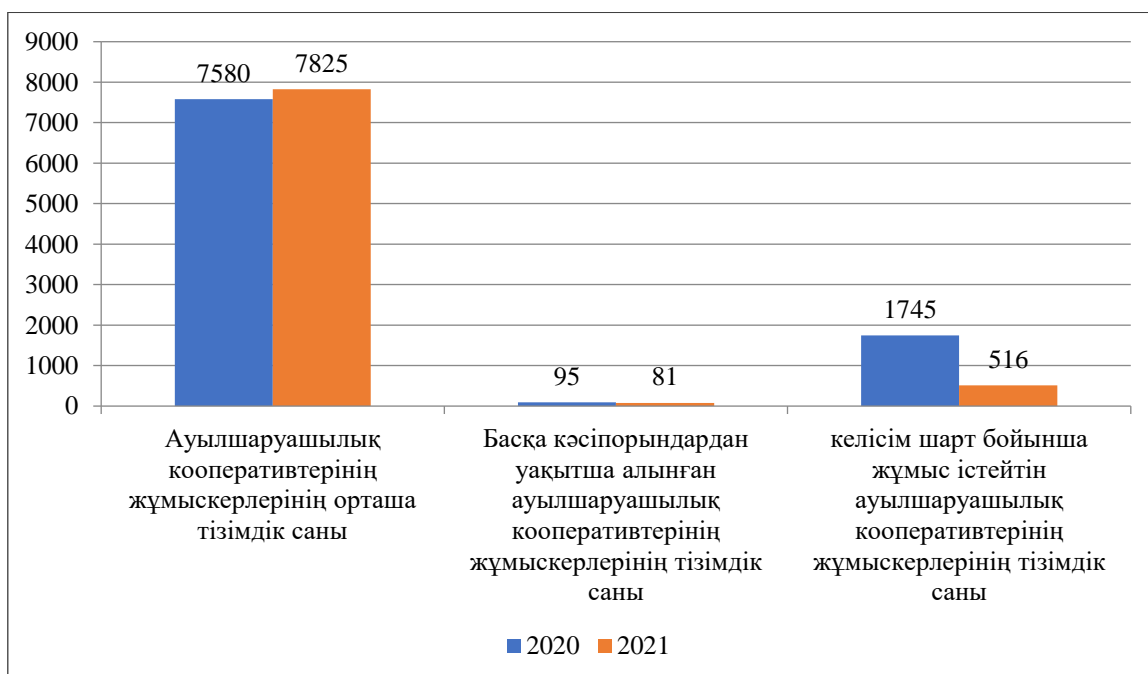
мен шаруа немесе фермер қожалықтары, сондай-ақ 27,4 мың үйшаруашылықтары кіреді (Бекбусинова Г., Султанова Г. Т., 2018) (сурет 3).

Сурет 3. Қазақстан Республикасында ауылшаруашылық кооперативтерінің құрамының мүшелері

Ескертпе – авторлармен (Ұлттық статистика бюросы, 2021) негізінде құрылған

ҚР ауылшаруашылығы кооперативтерінде 2021 жылғы маусымның соңында 7,9 мыңнан астам адам жұмыс істеді, бұл ретте олардың саны бір жылда 394 немесе 3%-ға өсті. Олардың ішінде 7,8 мыңы кооперативтер қызметкерлері, тағы 81 адам басқа ұйымдардан қосымша жұмысқа қабылданды. Ауылшаруашылық кооперативтерінде 516 адам азаматтық-құқықтық сипаттағы келісімшарттар бойынша жұмыс істеді, бірақ олардың саны өткен жылмен салыстырғанда 3,4 есе азайды (сурет 4).

Сурет 4. Қазақстан Республикасында ауылшаруашылық кооперативтерінің құрамындағы жұмыскерлердің тізімдік саны

Ескертпе: авторлармен (Ұлттық статистика бюросы, 2021) негізінде құрылған

Аграрлық өндірістің инфрақұрылымын қалыптастыру, ауылдық тұтыну кооперативтерін құру үшін мемлекет ауылшаруашылығы өндірісі субъектілеріне жеңілдікпен несие беруді жүзеге асыруды көздеді, сонымен қатар, салықтық жеңілдіктер де бар.

Алайда, ауылшаруашылығы кооперативтерінің сандық және сапалық даму серпіні ауылшаруашылығының орнықты дамуын қамтамасыз етудің қазіргі заманғы талаптарына және кооперативтер, мемлекеттік органдар мүшелерінің үміттеріне жауап бермейді. Біріккен тауар өндірушілердің үлес салмағы шамамен 2% құрайды (Burkitbayeva S., Swinnen J., 2018).

Мәселен, 2021 жылғы маусымның соңында ауылшаруашылығы кооперативтеріндегі ірі қара мал саны өткен жылмен салыстырғанда 132,8 мың басты, яғни 7,1%-ға артық құрады, бірақ оның деңгейі әлі де жоғары емес.

Кесте 1. Қазақстан Республикасы ауылшаруашылық кооперативтеріндегі мал мен құстың саны

Атауы	2020	2021	Өсу қарқыны, %
Ірі қара мал, оның ішінде:	124 026	132 844	7,1
Сиыр	61 032	65 389	7,1
Қой	143 186	152 349	6,4
Жылқы	10 871	9 164	18,6
Ешкі	4 371	2 363	-45,9
Түйе	367	696	89,6
Шошқа	78	58	-25,6
Құс	888	48 883	349,0

Ескертпе: авторлармен (Ұлттық статистика бюросы, 2021) негізінде құрылған

Олардың ішінде сиырлардың саны 65,4 мың басты құрады, бір жылда 7,1% өсті. Қойлардың саны 152,3 мың басты (жылына 6,494 басқа өсті), жылқы 10,9 мың басты (18,694 басқа өсті), түйе саны 696 басты (саны жылына 89,6% пайызға өсті) құрады. Сол уақытта ешкілер саны 45,9%, 2,4 мың басқа дейін, ал шошқа саны 25,694%, 58 басқа дейін төмендеді. Құс басы 4,5 есе, яғни 48,9 мың басқа дейін өсті, жаздың екінші жартысында республикамызда құрғақшылықтың салдарынан құстардың өлімі көрінді. Маңғыстау облысы ең көп зардап шекті, онда жергілікті атқарушы органдардың халықтан қолдау сұрауға және қайырымдылық көмекті аудару үшін арнайы қор құруына тура келді. Мал өлімі Қызылорда облысында да орын алды (Есентугелов А., Дебердеев А., Семенова Л., Забусова В., 2006).

Ауыл шаруашылығы өндірісі кәсіпорындарының жалпы айналымы 133,4 млн. теңгені құрады, оның ішінде 2020 жылды 2017 жылмен салыстырғанда (тиісінше 161,3 млн. теңге және 140,7 млн. теңге) өндірістік қызмет қарқынының төмендеуін көрсетеді. Өнімнің негізгі түрлері бойынша өндіру динамикасы 2-кестеде келтірілген.

Кесте 2. 2017-2021 жылдарда өнімнің негізгі түрлері бойынша өндіру қарқыны, мың тонна

Өнім түрлері	2017	2018	2019	2020	2021
Нан және нан-тоқаш өнімдері	2,4	1,9	1,6	1,7	1,3
Кондитерлік өнімдер	0,04	0,03	0,03	0,01	-
Шұжық өнімдері	0,02	0,01	-	0,04	-
Консервілер	302	549	260	1378	1755
Алкогольсіз сусындар	1,7	1,1	0,8	-	-
Сүт өнімдері	-	-	-	0,181	0,6

Ескертпе: авторлармен (Ұлттық статистика бюросы, 2021) негізінде құрылған

2021 жылы өндіріс кәсіпорындарының жалпы айналымының 2017 жылмен салыстырғанда 94%-ға шығуы консервілер өндірісінің күрт өсуіне байланысты болды, қалған көрсеткіштер қатты төмендеді (нан және нан-тоқаш өнімдері, кондитерлік өнімдер, сусындар) немесе шамалы өсуді көрсетті (шұжық өнімдері).

Кооперативті өндірісті дамытуда дәстүрлі ауылшаруашылық өндірісі ерекше маңызға ие. Бұл жағдайда неғұрлым болашағы бар іс-шаралар мыналар болып табылады: бау-бақша, дәнді және басқа да дақылдарды өсіру үшін жерді тиімді пайдалану бойынша мол тәжірибесі бар ауыл халқын тарту; ірі қара малды, шошқаларды, құстарды бордақылаумен айналысу, өсімдік шаруашылығы мен мал шаруашылығының басқа да түрлерін өндіру.

Тұтыну кооперациясы қызметінің тағы бір дәстүрлі саласы ауылшаруашылығы өнімдері мен шикізатын сатып алу болып табылады. Кооперативтік ұйымдарда ауданы 150,2 мың ш.м. жалпы тауар қоймалары, сыйымдылығы 2,8 мың тонна көкөніс қоймалары, сыйымдылығы 1,5 мың тонна тоңазытқыштар бар, дайындау пункттерінің желісі 54 бірліктен тұрады; ауылшаруашылығы өнімдері мен шикізатты сатып алу бойынша дайындау айналымы 2017 жылы 9,9 млн. теңгені құрады, бұл өткен жылғы көрсеткіштен 47% -ға артық.

Қазақстандағы кооперацияның жағдайын талдай отырып, ол дәстүрлі түрде облыстық одақтарды, ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілерді және агросервистік кәсіпорындарды көпжақты шарттар негізінде біріктіретін коммерциялық емес ұйым болып табылатын Қазтұтынуодағы ұлттық кооперативтік одақ түрінде жұмыс істейтінін атап өтуге болады. Қауымдастықтар мен одақтар, оның ішінде Қазтұтынуодағы қатысушылардың кәсіпкерлік қызметін үйлестіру, сондай-ақ олардың ортақ мүліктік мүдделерін қорғау мақсатында құрылады. Бұл ретте қауымдастықтар мен одақтар құрылтайшыларға қатысты жоғары органдар болып табылмайды, бірақ қатысушылардың кәсіпкерлік қызметін үйлестіру функциялары оларға тиісті өкілеттіктерді өз еркімен берген басқарушы орган тарапынан басқарушылық ықпал етуді көздейді қажет (Marcis J., Pinheiro de Lima E., Gouvea da Costa S.E., 2019).

Ауылшаруашылығы кооперациясының Қазақстан экономикасында бірқатар себептерге байланысты өзіндік орны болуы керек. Біріншіден, Қазақстан экономикасы, сонымен қатар оның тарихи-географиялық бейнесі инфрақұрылымдық мәселелерді шешуді қажет ететін тауар өндірушілердің ауылшаруашылық өнімдерін дамыту үшін тартымды. Бірінші кезекте өткізу, қайта өңдеу, қаптау, кептіру инфрақұрылымын жандандыру керек. Ауылшаруашылық өнімін соңғы тұтынушы ретіндегі ауыл тұрғындары және көптеген жағдайларда қала тұрғындары үшін қол жетімді бағамен сапалы отандық ауылшаруашылық өнімі қажет. Осы сұрақтардың барлығы ауылшаруашылық кооперациясы жүйесін дамыту арқылы шешіледі. Ауылшаруашылық кооперациясының мүшесі ретінде барлық қызығушылығы бар жақтар болуы мүмкін.

Екіншіден, алдыңғы қатарлы елдердің әлемдік тәжірибесі аграрлық экономикада тұрақты даму орын алғанын көрсетеді. Кейбір елдерде ауылшаруашылық тауар өндірушілердің бастамасы бойынша мемлекетпен қолдау көрсетілетін ауылшаруашылық кооперативтерінің санының өсу қарқыны көрінеді. Жаһандық нарық жағдайында алдыңғы қатарлы тәжірибені елемей сыртқы әлемнен жеке даму мүмкін емес.

Кооперативтердің ел экономикасындағы рөлі мен мағынасын талдау үдерісінде, олар дағдарыс, тұрақсыздық және қолданыстағы ұйымдастырушылық модельдердің қоғамның қажеттіліктерін қанағаттандыра алмайтын құрылым ретінде пайда болғаны байқалады. Осы тұрғыдан алғанда, ауылшаруашылығы кооперативтері ауылшаруашылығы тауар өндірушілерін тұқыммен, ЖЖМ материалдарымен қамтамасыз ету керек. Ол агробизнесті тиімді жүргізу, өндірілген өнімді өткізу және нарыққа қарағанда неғұрлым қолжетімді бағалармен қамтамасыз ету үшін қажет. Ауылшаруашылығы кооперативтері — бұл ауыл тұрғындарын жұмыс орындарымен, үй шаруашылығында өндірілген өнімді өткізу және қайта өңдеу орындарымен, әртүрлі материалдар мен тауарларды нарықтық бағадан едәуір төмен бағамен сатып алумен қамтамасыз етуге қабілетті құрылым.

Мемлекет тұрғысынан алғанда, ауылшаруашылық кооперативтері — бұл азық-түлік қауіпсіздігі, ауылдық жерлердің әлеуметтік дамуы мәселелерін шешетін ұйымдар. Ауылшаруашылығы өнімдерін түпкілікті сатып алушылар үшін ауылшаруашылығы кооперативтері қолжетімді бағалар бойынша сапалы отандық ауылшаруашылығы өнімдерін жеткізіп берушілер болып табылады. Осыған байланысты, ауылшаруашылығы тауарын өндірушілерге субсидиялар мен жеңілдігі бар несиелер түріндегі мемлекеттік қолдау, бірінші кезекте, ауылдық тұтыну кооперативінің атынан жүзеге асырылады. Несиелер кооперативтің кепілдік мүлкімен (кемінде 60%) және сатып алынатын жабдықпен (50%-дан кем емес) қамтамасыз етіле отырып, төлемді бір жылға дейін кейінге қалдыру мүмкіндігімен жылдық 5% сыйақы мөлшерлемесі бойынша 7 жылға дейінгі мерзімге беріледі. Экономиканы ынталандырудың бұл шаралары ауылдық тұтыну кооперативін құруда ауылда шаруашылық субъектілердің қызметін дамытуға мүмкіндік береді.

Қатысушылардың ең көп қамтылуы, кемінде 10 әлеуетті қатысушы (ауылдық тауар өндірушілер), сатып алынатын мүліктің үздіксіз жұмыс істеуі үшін кооператив қатысушыларының шикізат базасының жеткіліктілігі (жылдық қажеттіліктен кемінде 75%), пай қорын қалыптастыру, өтімді кепілмен қамтамасыз етудің болуы кооперативтерді құру және оларға несие беру кезіндегі негізгі талаптар болып табылады.

Қазіргі таңда Қазақстанда ауылшаруашылық кооперативтерінің әртүрлі моделдері қызмет етеді.

1) ауылшаруашылық өнімін алғашқы өңдеу бойынша кооператив және мал өнімдерін өсіру бойынша кооперативтер (ірі қара малы, шошқа және құс);

2) өндірістік кооператив ауылшаруашылық мәдениетін өндіруде барлық технологиялық үдерістерді жүзеге асырады, ал қайта өңдеу кооперативтері ауылшаруашылық өнімдерін қайта өңдеу мен сақтауды жүзеге асырады;

3) қызмет көрсету және сатып алу-сату кооперативтері. Бұл кооперативтер ауылшаруашылығына қажетті қызметтер көрсетеді және қажет материалды-техникалық ресурстарды сатып алумен сатумен айналысады;

4) ауылшаруашылық серіктестіктері (ауылшаруашылық өнімдерін сату, қайта өңдеу, материалды-техникалық ресурстармен жабдықтау, сервистік қызмет көрсету);

5) су пайдаланушылардың ауылдық тұтыну кооперативтері (САТК).

Республикада 60%-дан астамын сатып алу-өткізу және қызмет көрсету кооперативтері құрайды. Кооперативтердің мүшелері мен клиенттері негізінен шаруа (фермер) қожалықтары, үй шаруашылықтары, дара кәсіпкерлер және ауылшаруашылығы өнімдерін өндірумен айналысатын шаруашылық жүргізудің басқа да шағын нысандары болып табылады. Әдетте жоғарыда аталған шаруашылық жүргізуші субъектілердің әрқайсысы ауылшаруашылығы өнімін шағын көлемде өндіреді. Осыған байланысты өнімді өзі үшін тиімді сата алмайды. Өнімнің (ресурстың) бірлігіне есептегенде өткізуге және материалдық-техникалық жабдықтауға неғұрлым жоғары шығындарға байланысты негізгі құралдарды тиімді пайдалана алмайды. Шағын бизнес субъектілерінің әрқайсысында өндірістің шамалы көлемі олардың жеткізу және сату нарықтарына қол жетімділік дәрежесін шектейді. Бұл жағдай өнімді қымбат сатуға және материалдық-техникалық ресурстарды арзанырақ сатып алуға мүмкіндік береді (Султанова Е.Т., 2017).

Ірі сауда және жабдықтау ұйымдары үлкен шығындарға байланысты шағын бизнес түрлерімен өзара әрекеттесуді қаламайды. Мұндай жағдай жеке кәсіпкерлердің және шаруашылық жүргізудің басқа да шағын нысандарының Ш(Ф)Қ, ЖӨҚ ауылшаруашылығы өнімін өндіру көлемінің қысқаруына, оны өндіру тиімділігінің төмендеуіне, ауыл халқының жұмыспен қамтылуы мен кірістерінің азаюына әкеп соғады. Сондықтан ол, елдің әлеуметтік-экономикалық даму мақсаттарына – еңбекшілердің әл-ауқатының өсуіне қайшы келеді (Royer A., Vijman G., Abebe G.K., 2017).

Әр түрлі аймақтарда бұл мәселенің шиеленісу деңгейі айтарлықтай өзгереді, сонымен қатар ірі бизнестің өнімді өндіру және сату, қызмет көрсету саласындағы басқарудың күрделі формаларымен өзара әрекеттесуіне реакциясы да өзгереді. Бұл мәселелерді ауылшаруашылығы тұтыну кооперативтерін дамытудың облыстық және өңірлік бағдарламаларын әзірлеу кезінде ескеру қажет.

Республикада қайта өңдеу зауыттары мен Сервистік дайындау орталықтарының (СДО) айналасында құрылатын Ауылшаруашылық тұтыну кооперативі (АТК) ұлғаюда. Олардың резервтерінде барлық негізгі құралдар – тракторлар, комбайндар, ауылшаруашылығы машиналары және басқа да ауылшаруашылығы техникасы мен жабдықтары шоғырланған, олар ауылшаруашылығы дақылдарын өсіру бойынша қызметтер көрсетеді. Ауылдық тұтыну кооперативтерінің өз қатысушыларына және үшінші тұлғаларға көрсететін қызметтерінің құны бойынша есептік бағалар барлық жерде қолайлы бола бермейді. Мысалы, қайта өңдеу зауытында шаруашылық жүргізуші субъектілерге қызмет көрсететін барлық қажетті техника бар, сонымен бірге фермерлерге орындалған жұмыстары үшін олар белгілеген есептік бағалар өте жоғары болып табылады. Осылайша көрсетілген қызметтердің құны келесілерден тұрады:

– 1 га жер жырту үшін — 8314 теңге;

– топырақты жоспарлау үшін — 4838 теңге,

– улы химикаттарды енгізгені үшін — 3404 теңге және т.б.

МТС зауытының осындай жоғары бағасының себептерінің бірі — өте қымбат жабдықты сатып алу, алынған несие сомаларын тезірек қайтаруға деген үлкен ықылас, бұл қызметтердің есептік бағасының негізсіз өсуіне әкелді.

Сервистік дайындау орталықтарында көрсетілетін қызметтердің бағасы шамамен осындай. Қайта өңдеу зауыттары мен сервистік дайындау орталықтары жеке қосалқы шаруашылықтарға және шаруашылық жүргізудің басқа да шағын нысандарына өз бейіндері бойынша өсіруге, ауылшаруашылығы өнімдерін қайта өңдеуге және өткізуге ғана көмек көрсетеді. Бір алаңдағы шаруа қожалықтары немесе жеке шаруа қожалықтары жыл сайын бірдей дақыл себе алмайды. Ауыспалы егіс қажет екені анық. Егер басқа дақылдар өсірілсе, өңдеу зауыты да, сервистік дайындау орталығы да көмектесе алмайды. Егер мұндай көрініс басым болса, онда бұл егістік түсімінің жыл сайынғы төмендеуіне әкеледі, нәтижесінде еңбек ынталандырылуы төмендейді және шаруашылық жүргізуші субъектілер осы немесе басқа дақылды өсіруді орынсыз деп санайды. АШК құру, яғни алғашқы ұжымдарды өндірістік кооперативке біріктіру, егін өсірушілердің пікірінше, осы жағдайдан шығудың жалғыз жолы болады. Қазіргі уақытта ауылдық тұтыну кооперативтерінің болашақта пилоттық жобаға айналуы мүмкін қызметтерін ұйымдастырудың кейбір ерекшеліктері мен құны бойынша есептеулер негізделген. Бірақ іс жүзінде олар жоқ және бұл елдегі кооперативті қозғалыстың дамуына кедергі келтіреді (Stukach V.F., 2019).

Алматы технологиялық университетінің ғылыми қызметкерлерімен жүргізілген зерттеулердің негізінде келесі басты құжаттар әзірленді:

- ауылшаруашылық өнімін жабдықтау, дайындау, өткізу және қайта өңдеу бойынша өз қатысушыларына қызметтерді ұсыну бөлігінде ауылдық тұтыну кооперативтерінде бухгалтерлік есепті ұйымдастыру мен жүргізудің ерекшеліктері ескерілген әдістемелік нұсқаулықтар;
- ауылшаруашылық тауар өндірушілерге ұсынылатын қызметтерінің түрлері бойынша ауылдық тұтыну кооперативтерін ұйымдастыру бойынша өңірлік карталар;
- ауылдық тұтыну кооперативтерімен көрсетілетін қызметтердің құнын анықтау бойынша есептер.

Орындалған жұмыстардың қорытындысы бойынша және ауылшаруашылық кооперативтерінің экономикалық тиімді қызмет етуінің мақсатында әртүрлі типтегі АТК құру жоспарлануда, олар ішкі нарықтың қажеттілігін және экспорттық ресурстарды жабу үшін бәсекеге қабілетті ауылшаруашылық өнімін өндіру көлемін ұлғайтуға бағытталған. Соңғы өнімді бөлуде объективтілікті толығымен қамтамасыз ету мақсатында ауылшаруашылық тауар өндірушілердің ұсынылатын қызметінің түрлері бойынша әмбебап тәсілдемені табу және құру ұйғарылады.

Ауылшаруашылық кооперациясының әлсіз даму көрінісін көптеген жағдайлармен түсіндіруге болады. Фермерлердің жеткілікті білімінің және ҚР және шетелде кооперативтердің жемісті жұмысы туралы қазіргі заманғы ақпараттың жоқтығыда үлкен әсер етеді. Бұқаралық ақпарат құралдар арқылы еліміздегі және дамыған елдердегі тиімді жұмыс істейтін ауылшаруашылық кооперативтері туралы ақпаратты тұрақты негізде таратып отыру керек (теледидар, радио, әлеуметтік желілер).

Ақпараттық тапшылық мәселесін шешу үшін Еуропа, АҚШ, Канада сияқты шетелдерден ғалымдарды және тәжірибелі мамандарды тарту және ауылшаруашылық кооперациясын дамыту бойынша біріккен жобаларды ұйымдастыру қажет. Әрі қарай, келесі кезең ауылшаруашылық кооперативтерін ұйымдастыру және басқару бойынша бұл білімдерді жүйелендіру болып табылады. Яғни, кооперативтердің жұмысының тетіктерінің және қағидаларының мәнін, олардың артықшылығы мен жетіспеушілігін, олардың міндеттері мен қызметтерін, табысты бөлуді және т.б., білу. Агробизнеске кооператив мүшелерінің, мемлекеттік құрылымның өздерінің арасында кооперативті форманың артықшылығы мен айрықша ерекшелігін түсінбеу кездеседі (Сагинова С.А., Султанова Г.Т., 2017).

Қорытынды

Республикадағы тұтынушылық кооперация жүйесінің қазіргі жағдайы өте гетерогенді көрініс болып табылады. Кейбір аймақтар экономикалық тұрғыдан жеткілікті дамыған, ал басқалары өте қиын жағдайда. Халық тұтынатын тауарлар өндірісін талдау халық тұтынатын тауарлар өндірісі Ақмола, Павлодар, Қызылорда, Түркістан облыстарында барынша дамығанын көрсетеді.

Ауылдағы шаруашылық жүргізуші субъектілердің қызметін ауылдық тұтыну кооперативін құруға ынталандыру үшін, сондай-ақ, аграрлық өндірістің инфрақұрылымын қалыптастыру үшін ауылдық тұтыну кооперативтерін құру үшін мемлекет ауылшаруашылығы өндірісі субъектілеріне жеңілдік пен кредит беруді жүзеге асыруды көздейді және салық төлеуі тұрғысынан жеңілдіктер қарастыруда. Пай қорын қалыптастыру, сатып алынатын мүліктің үздіксіз жұмыс істеуі үшін кооператив қатысушыларының шикізат базасының жеткіліктілігі, өтімді кепілмен қамтамасыз етудің болуы, сондай-ақ кооперативтерді құру және оларға кредит беру кезінде қатысушылардың барынша көп

камтылуы негізгі талаптар болып табылады. Республика бойынша қызмет түрлері бойынша жұмыс істейтін әртүрлі кооперативтік нысандарды орындалатын функцияларға сәйкес 5 топқа топтастыруға болады.

Шаруашылықтанудың барлық субъектілері ауылшаруашылық өнімін аз көлемде өндіруін ескере отырып, және олар оны өздеріне тиімді сату мүмкіндігі жоқ болуының себебі бойынша ауылдық тұтыну кооперативтерімен көрсетілетін қызметті ұйымдастырудың және құнының ерекшеліктері бойынша есеп айырысу қажеттілігі туды, бұл осы салада пилотты жоба болуы мүмкін. Бірақ олар жергілікті жерлерде жоқ және бұл фактор республикада кооперативтік қозғалыстың дамуына әсер етеді.

Әдебиеттер тізімі

- Burkitbayeva S. Smallholder agriculture in transition economies of Agrarian Change / S. Burkitbayeva, J. Swimmen // Moscow. — 2018. — 18 (4). — P. 882-892.
- Cook M.L. Cooperatives and group action in Food and Agricultural Marketing Issues for the 21st Century / M.L. Cook // Texas: A&M University. — 1993. — P.154-169.
- Chen A. Rural Development Strategies and Government Roles in the Development of Farmers' Cooperatives in China / A. Chen, S. Scott // Journal of Agriculture, Food Systems, and Community Development. — 2014. — No 4. — P. 35-55.
- Hooks T. A Co-operative Business Approach in a Values-based Supply Chain: A Case Study of a Beef Cooperative / T. Hooks, O. McCarthy, C. Power // Journal of Co-operative Organization and Management. — 2017. — Vol. 5, Iss. 2. — P. 65-72.
- Kurakin A. Post-socialist agricultural cooperatives in Russia: a case study of top-down cooperatives in the Belgorod Region / A. Kurakin, O. Visser // Postcommunist Economics. — 2017. — Vol. 29. — P. 2.
- Marcis J. Model for assessing sustainability performance of agricultural cooperatives / J. Marcis, E. Pinheiro de Lima, S.E. Gouvea da Costa // Journal of Cleaner Production. — 2019. — No. 234. — P. 933-948.
- Royer A. Cooperatives, partnerships and the challenges of quality upgrading: A case study from Ethiopia / A. Royer, G. Bijman, G. Abebe // Journal of Cooperatives Organization and Management. — 2017. — No. 5 (1). — P. 48-55.
- Sultanova E.T. Economic mechanism of functioning of agricultural manufacture / E.T. Sultanova // Proceed. 13th international scientific and practical conference Scientific Horizons-2017". Sheffield: Science and education LTD. — 2017. — P. 68-74.
- Stukach V.F. Degraded soils: a resource for providing organic nutrition to socially vulnerable segments of the population, motivation farmers to use environmentally friendly technologies / V.F. Stukach // Journal of Agriculture and Environment. — 2019. — Vol. 3(II). — P. 33-39.
- Акимбекова Г.Ю. Сельскохозяйственная кооперация в Республике Казахстан: проблемы и пути решения. Сельскохозяйственная кооперация в Республике Казахстан: проблемы и пути решения [Текст] / Г.Ю. Акимбекова // Материалы Междунар. науч.-практ. конф. «Российская деревня и кооперация: сегодня и завтра». — М., 2017. — С. 36-44.
- Бекбусинова Г. Роль информационных технологий в развитии аграрного производства в Республике Казахстан // Г. Бекбусинова, Г. Султанова // Экономика и статистика. — 2018. — №4. — С. 109-113.
- Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. — 2021. <https://stat.gov.kz/official/industry/14/statistic/7>
- Есентугелов А. Сельское хозяйство Казахстана: проблемы, пути их решения / А. Есентугелов, А. Дебердеев, Л. Семенова, В. Забусова // Результаты исследования 2000 г. — Алматы: РГП «Институт экономических исследований», 2006. — 92 с.
- Керимова У.К. Текущая роль производственных и обслуживающих кооперативов в сельском хозяйстве Южного Казахстана / У.К. Керимова // Дискуссионный документ. Институт сельскохозяйственного развития Лейбница в странах с переходной экономикой. — 2017. — <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/170716/1/1001267605.pdf>
- Молдашев А.Б. Повышение роли агропромышленного производства Казахстана на общем рынке стран-участниц ЕАЭС [Текст]: реком. / А.Б. Молдашев, Г.А. Никитина, Г.Л. Гусева. — Алматы, 2017. — 35 с.
- Сагинова С.А. Зарубежный опыт инновационного развития агропроизводства в решении проблемы продовольственного обеспечения населения [Текст] / С.А. Сагинова, Г.Т. Султанова // Вестн. Кыргыз. экон. ун-та им. М. Рыскулбекова. — 2017. — №2(40). — С. 91-94.
- Тортиа Е.С. Сельскохозяйственные кооперативы [Текст] / Е. Тортиа, В. Валентинов, С. Илиопулас // Журнал Предпринимательского и организационного разнообразия. — 2103. — №2 (1). — С. 23-36.

С.С. Шакеев, К.А. Невматулина, Г.И. Купалова, Т. Болатжанулы

**Анализ состояния и развития кооперативов
в агропромышленном секторе Республики Казахстан**

Аннотация:

Цель: Проведенное авторами исследование подтвердило, что проблема развития кооперативных форм хозяйствования актуальна не только в силу социально-экономической значимости, но и вследствие недостаточной ее изученности. Целью работы является анализ текущего состояния и направлений развития производственных кооперативов в агропромышленном производстве Казахстана как одной из форм предпринимательской деятельности в аграрном секторе экономики.

Методы: Авторами были использованы следующие методы: системный анализ, дедукция и индукция, анализ и синтез, а также графический метод. Применение данных методов позволяет объективно воспринимать особенности и тенденции развития кооперативов как формы предпринимательства в аграрной сфере.

Результаты: Для достижения поставленной цели авторами исследована специфика кооперативных форм хозяйствования в агропромышленном секторе экономики, выявлены основные направления их развития.

Выводы: В результате исследования авторами проведен анализ текущего состояния сельскохозяйственно-го кооперативного движения, определены основные регионы-лидеры, изучена проблематика функционирования кооперативных форм хозяйствования, а также выделены основные направления развития, способствующие решению существующих проблем.

Ключевые слова: кооператив, сельское хозяйство, продовольственная безопасность, сельскохозяйственная продукция, кооперативные товарищества, животноводство.

S.S. Shakeev, K.A. Nevmatulina, H.I. Kupalova, T. Bolatzhanuly

**Analysis of the state and development of cooperatives
in the agro-industrial sector of the Republic of Kazakhstan**

Abstract

Object: The study conducted by the authors confirmed that the problem of the development of cooperative forms of management is relevant not only because of its socio-economic significance, but also because of its insufficient knowledge. The purpose of the work is to analyze the current state and directions of development of production cooperatives in the agro-industrial production of Kazakhstan as one of the forms of entrepreneurial activity in the agricultural sector of the economy.

Methods: System analysis, deduction and induction, analysis and synthesis, and the graphical method.

Results: The authors investigated the specifics of cooperative forms of management in the agro-industrial sector of the economy, identified the main directions of their development.

Conclusions: As a result of the study, the authors analyzed the current state of the agricultural cooperative movement, identified the main leading regions, studied the problems of functioning of cooperative forms of management, and also identified the main directions of development that contribute to solving existing problems.

Keywords: cooperative, agriculture, food security, agricultural products, cooperative partnerships, animal husbandry.

References

- Akimbekova, G.U. (2017). Selskokhoziaistvennaya kooperatsiya v Respublike Kazakhstan: problemy i puti resheniya [Agricultural cooperation in the Republic of Kazakhstan: problems and solutions]. Proceedings from Russian Village and Cooperation: Today and Tomorrow: *Mezhdunarodnaya nauchno-prakticheskaya konferentsiya (2017 god) – International Scientific and Practical Conference*. (pp. 36–44) [in Russian].
- Bekbusinova, G., & Sultanova, G.T. (2018). Rol informatsionnykh tekhnologii v razviti agrarnogo proizvodstva v Respublike Kazakhstan [The role of information technology in the development of agricultural production in Kazakhstan]. *Ekonomika i statistika – Economics and statistics*, 4, 109–113 [in Russian].
- Burkitbayeva, S., & Swinnen, J. (2018). Smallholder agriculture in transition economies of Agrarian Change. *Moscow*, 18 (4), 882-892.
- Byuro natsionalnoi statistiki Agentstva po strategicheskemu planirovaniu i reformam Respubliki Kazakhstan [Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan]. (n.d.). *stat.gov.kz*. Retrieved from <https://stat.gov.kz/offrcial/industry/14/statistic/7> [in Russian].
- Cook, M.L. (1993). Cooperatives and group action in Food and Agricultural. *Marketing Issues for the 21st Century. Texas: A&M University*, 154-169.

- Chen, A., & Scott, S. (2014). Rural Development Strategies and Government Roles in the Development of Farmers' Cooperatives in China. *Journal of Agriculture, Food Systems, and Community Development*, 4, 35-55.
- Esentugelov, A., Deberdeev, A., Semenova, L., & Zabusova, V. (2006). Selskoe khozyaistvo Kazakhstana: problemy, puti ikh resheniya [Agriculture of Kazakhstan: problems, ways of their solution]. *Almaty: RGP «Institut ekonomicheskikh issledovaniy» — Almaty: RSE “Institute of economic researches”*, 92 [in Russian].
- Hooks, T., McCarthy, O., Power C., & Macken-Walsh, A.A. (2017). Co-operative Business Approach in a Values-based Supply Chain: A Case Study of a Beef Cooperative. *Journal of Co-operative Organization and Management*, 5, 2, 65-72.
- Kerimova, U. (2017). Tekushchaya rol proizvodstvennykh i obsluzhivayushchikh kooperativov v selskom khozyaistve Yuzhnogo Kazakhstana [Current role of production and service cooperatives in agriculture in Southern Kazakhstan]. *Diskussionnyi dokument. Institut selskohozyaistvennogo razvitiya Leibnitsa v stranakh s perekhodnoi ekonomikoi – Discussion Paper. Leibniz Institute of Agricultural Development in Transition Economies. www.econstor.eu*. Retrieved from <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/170716/1/1001267605.pdf> [in Russian].
- Kurakin, A., & Visser, O. (2017). Post-socialist agricultural cooperatives in Russia: a case study of top-down cooperatives in the Belgorod Region. *Postcommunist Economics*, 29, 2.
- Marcis, J., Pinheiro de Lima, E., & Gouvea da Costa, S.E. (2019). Model for assessing sustainability performance of agricultural cooperatives. *Journal of Cleaner Production* 234, 933-948.
- Moldashev, A.B., Nikitina, G.A., & Guseva, G.L. (2017). Povyshenie roli agropromyshlennogo proizvodstva Kazakhstana na obshchem rynke stran-uchastnits EAYES: rekomendatsii [Increasing the role of agro-industrial production in Kazakhstan in the common market of the EAEU member countries: recommendations]. *Almaty*, 35 [in Russian].
- Royer, A., Bijman, G., & Abebe, G.K. (2017). Cooperatives, partnerships and the challenges of quality upgrading: A case study from Ethiopia. *Journal of cooperatives Organization and Management*, 5 (1), 48-55.
- Saginova, S.A., & Sultanova, G.T. (2017). Zarubezhnyi opyt innovatsionnogo razvitiya agroproduktstva v reshenii problem prodovolstvennogo obespecheniya naseleniya [Foreign experience of innovative development of agricultural production in solving the problem of food supply for the population]. *Vestnik Kyrgyzskogo ekonomicheskogo universiteta imeni M. Ryskulbekova — Bulletin of the Kyrgyz Economic University named after M. Ryskulbekova*, 2 (40), 91–94 [in Russian].
- Stukach, V.F. (2019). Degraded soils: a resource for providing organic nutrition to socially vulnerable segments of the population, motivation farmers to use environmentally friendly technologies. *Journal of Agriculture and Environment*, Vol. 3(II), 33-39
- Sultanova, E.T. (2017). Economic mechanism of functioning of agricultural manufacture. *Procced.13th international scientific and practical conference “Scientific Horizons-2017”, Sheffield: Science and education LTD*, 68-74.
- Tortia, E.C., Valentinov, V., & Iliopoulos, C. (2013). Selskokhozyaistvennye kooperativy [Agricultural cooperatives]. *Zhurnal Predprinimatelskogo i organizatsionnogo raznoobraziya — Journal of Entrepreneurial and Organizational Diversity*, 2(1), 23–36 [in Russian].